

Förhöjd sanning

Skönhet, smink och samhällsordning, 1720–1820

LEIF RUNEFELT*

Inledning

I denna uppsats diskuterar jag sminkets betydelse i svensk offentlig diskussion, ca 1720–1820.¹ Uppsatsens studieobjekt är den kritik av smink och av den sminkade som fördes fram i ett urval tryckta material: press, sedelärande litteratur och samtidsdramatik. Mitt syfte är att visa två saker. I ett första led argumenterar jag för att smink bör förstås i relation till vad som uppfattades som sant och naturligt. I ett andra led driver jag tesen att kritiken av smink i grunden bottnade i dess motsats, nämligen en acceptans av smink. Kritiken vilade i ett specifikt skönhetsideal som sades vara det naturligt kvinnliga men som i själva verket var strikt kopplat både till klass och dygd och som för de flesta kvinnor inte heller kunde uppnås utan smink. Sminket kom därmed att accepteras som en nödvändig del i synliggörandet av hierarkisk samhällsordning, både i termer av kvinnlig underordning och i termer av klass.

I uppsatsen gör jag en åtskillnad mellan smink och kosmetika och talar enbart om det förra. Jag begränsar vidare smink till att gälla ansiktskosmetik. Den största kosmetikaprodukten under 1700-talet, så länge männen behöll sina peruker, var hela tiden hårpudret, när perukerna åkt av var det istället hårväxtmedel. Vidare räknar jag till kosmetika men inte till smink de olika oljor, pomador och skönhetsvatten som var i bruk för att vårda huden eller för att uppnå olfaktoriska effekter. Smink var det vedertagna svenska ordet under perioden medan ordet kosmetika inte förekom före 1850. När källorna talade om hårpuder och skönhetsvatten använde de inte ordet smink, som reserverades just för ansiktets färgsättning.

Konsumtionsrevolution och sociabilitet – två kontexter

Smink har alltid använts, men en specifik europeisk tidigmodern sminktradition uppstod i den italienska renässansen och spreds därifrån till

* Idéhistoria, Södertörns högskola

Frankrike. När Paris blev modets och lyxens källa under 1600-talet spreds traditionen vidare till stora delar av Europa. Som jag kommer att visa senare var kärnan i denna tidigmoderna skönhetskultur den vita ansiktsfärgen och den livgivande röda kindfärgen, alltid för kvinnor, men också, under perioder då dessa sminkade sig, för män. Visserligen fanns även andra sminkbruk, som moucher, plockade eller målade ögonbryn och så vidare, men det vita och det röda var grunden. I denna uppsats tänker jag inte säga mycket om själva sminket eller sminkningen eftersom den kritik jag studerar inte sade mycket om det och gick sällan in på detaljer. Den diskuterade smink, eller rättare den sminkade, på en mer övergripande nivå. Det gör även jag.

Det finns inte mycket svensk forskning om tidigmodernt bruk av smink.² Vi kan på goda grunder anta att det ökade i Sverige under 1700-talet, på samma sätt som i andra europeiska länder. Sminket kan kopplas till två allmänna, sammanvävda europeiska förändringsprocesser, konsumtionsrevolutionen och den urbana sociabilitetens framväxt. Det finns studier av framväxten av en kommersiell sminkproduktion och sminkmarknad, och produkterna är lätta att infoga i den etablerade bilden av den så kallade konsumtionsrevolutionen.³ För svensk del kan konsumtionsrevolutionen ses som en integration i det nya globala handelssystem som hade etablerats i och med världshavens öppnande från det sena 1400-talet, och som från slutet av 1600-talet vilade på koloniala produkter. En rad produkter och beteenden, såsom färgämnen, kaffe, socker och bomull, var ytterst ovanliga i början av 1700-talet, medan de 100 år senare var normala och djupt meningsbärande beståndsdelar i en växande urban kultur.⁴ På motsvarande sätt sminkade sig år 1700 endast ett ytterst litet skikt i samhället: kvinnor och män kring hovet och i den yppersta aristokratin. År 1800 fanns en omfattande marknad för kosmetiska produkter som inte endast riktade sig till aristokratin utan till en betydligt mer heterogen urban kultur och även till ännu enklare människor: om inte till allmogen så åtminstone till den urbana kulturens tjänstefolk.

I Frankrike och England fanns på 1780-talet kosmetiska butiker och entreprenörer med långt gången marknadsföring och diversifierad produktion för olika marknadssegment. Sverige låg efter, antagligen på grund av marknadens ringa storlek och sämre integration med världsmarknaden, men det finns ändå indicier som tyder på en ökning. En sådan var den ökade utgivningen av skönhetsmanualer med recept på kosmetiska produkter som visar att denna typ av böcker var ett segment inom den växande bokmarknaden, en annan den ökade förekomsten av kosmetiska preparat i dagspressens annonser.⁵

Man bör akta sig för att underskatta betydelsen av smink för konsumtionsrevolutionen. Smink hörde till den grupp varor som var efemära

produkter som såldes i små enheter och följaktligen till låga styckpriser, på samma sätt som kaffe och socker. Den typen av produkter var ytterst betydelsefull för framväxten av en marknad där även mindre bemedlade kunde agera regelbundet – själva kärnan i förändringsprocessen.⁶ Processen fångades ganska bra av en anonym diktare i Åbo Tidningar 1791, som menade att skönhet förr hade varit naturens verk. Nu var det annorlunda:

Nu blir man skön när man behagar,
Med tillhjälp blott af konstens Lagar.
Hur går det til? Jo, noga märk!
Dertill behöfs ej Capitaler,
Man handlar blott för en Riksdaler.
Hwad handlar man? Man handlar Smink;
Det fås på aldräförsta wink.⁷

Citatet pekar på sminkets låga pris och höga tillgänglighet. Tätt sammanvävd med konsumtionsrevolutionen är framväxten av en ”medelklass” av något slag, en större, heterogen grupp medborgare som befinner sig mellan aristokratin och allmogen och också självmedvetet definierar sig som något annat än dessa. I svensk forskning är det Börje Hanssen som har fångat denna grupp bäst, med begreppet ”urban kultur”, som jag också använder i denna artikel. Den urbana kulturen ska inte blandas ihop med stadskultur, tvärtom utgjorde landsbygdens herrskap en väsentlig del av den; skillnaderna mellan stad och land var också betydligt mer oklara vid denna tid. Den urbana kulturen var istället den vars bärare besatte olika grader av god ekonomisk, social och kulturell ställning. Den definierades negativt, på så sätt att den strävade efter att vara det allmoge och arbetare inte var (salongsfälig, bildad, välklädd) och att inte vara det dessa var (kroppslarbetare, analfabeter, enfaldiga). Detta gör att den urbana kulturen var heterogen och fylld av interna maktordningar och hierarkier, från städernas hantverkare i botten över köpmän, präster, officerare, herrskap på landet, ofrälse ståndspersoner och så vidare, upp till aristokratin i toppen. Den rymde alltså såväl borgerliga som adliga element, och den gemensamma nämnaren var den negativa definitionen gentemot vad Hanssen kallar för den pagana kulturen.⁸

Inom brittisk forskning har flera forskare, till exempel Robert Jones och Laura Runge, visat att kvinnlig skönhet var en tydlig klassmarkör som utgjorde motorn i vad britterna kallar *sociability* med dess *politeness*. Den kvinnliga skönheten var central i den tydligt hierarkiska men ändå förhållandevis heterogena brittiska urbana kultur, som under 1700-talets lopp alltmer kom att domineras av vad som ibland kallas för *middling sort* – en borgerligt präglad medelklass med stora anspråk på såväl ekonomiskt som kulturellt kapital.⁹ I egenskap av vackert objekt – närvarande i den

nya offentligheten men utan annan offentlig roll än att vara *on display*¹⁰ – ansågs kvinnan i de urbana kretsarna vara bärare av en rad dygder som både sporrade mannen till handling och la band på hans naturliga grovhet. I den svenska framväxande urbana kulturen etablerades under 1700-talet en egen sociabilitet, den goda tonen, en försvenskning av franskans *bon ton* som fick fäste under 1780-talet. I den både diskuterades ingående och togs för givet kvinnlig skönhet som en grundläggande faktor i det moderna sällskapslivet.¹¹ Robert Jones har visat att för engelsk *polite culture* var det framför allt skönheten som definierade kvinnan: ”beauty was seen as the most appropriate term for defining women”.¹² Samma sak kan sägas om den svenska urbana kulturens skriftliga uttryck: både den fiktiva och den verkliga kvinnan bedömdes ständigt i termer av utseende. Sminket blev då en faktor att räkna med.

Skönhet kommer inifrån: fysionomiken och kvinnan

Det fanns en stark skepsis mot smink under 1700-tal och tidigt 1800-tal – både vad gällde mäns och kvinnors bruk. Hur ska den förstås? Det är lätt att förklara den med tidens allmänna misogyni och avsky för det veka och effeminerade som frodades i de manliga bladen. Man kan lätt lockas att avfärda kritiken som banal moralism, särskilt när den ser ut som den gjorde i Magnus Sahlstedts *Biblisk Qwinno-Spegel* (1723), som gick till angrepp mot den artificiella skönhetsfläcken, *mouchen*, efter det franska ordet för fluga:

Samma ansichtes faseliga vtspökande, med the förbannada swarta mörkrens lappar, *mouscher*, thet är flugor, eller inbillnings-skiön-fläckar kallade, rödjer ju solklart ett med mörker öfwerdragit hierta; therest then swarta werlds-anden och Beelzebubske flugo-konungen anten sitt säte och hemwist upsatt hafwer, eller åt minstone orådeligen ährad och dyrkad warder.¹³

Under 1700-talet försvann det gammaltestamentliga svaveloset, men med framväxten av en litterär offentlighet i form av moralisk veckopress och satirisk teater förblev kritiken av den sminkade vanlig länge än. Tio år efter Sahlstedt kritiserade Olof Dalin sminket i *Then Swänska Argus*, då han räknade det till den moderna människans verktyg för förställning: hon skyldes sin oskaplighet med moderiktiga kläder, sin litenhet med en stor vagn och sin fula hy med *Vermillon*, alltså vermilion, ett röd färgämne som användes till rouge.¹⁴

De behagsjuka kvinnorna – enligt *Den Svenske Lycurgus* (1785–86) de med ”hwita Strumporna, wackra Tofflorne, nätta liftröjorna, underbådade brösten, bleka Ansigten, rödfärgade kinderne” – var en alltid lika

populär som enkel måltavla: med Lenngrens ord i *Stockholms Posten* 1795 det lastens troll ”som sig gömmer / Under gazer och carmin”, där gaze var ett lätt florstyg som här symboliserade hur lasten förställde sig, och karmin liksom vermilion en högröd färg som syftade på kvinnors artificiella rodnad.¹⁵

Johan Olof Wallins moralism var inte mindre än Sahlstedts, bara mindre dundrande, när han kritiserade sminket i den sedelärande dikten ”Till Dora, i anledning af en sminkburk” (1809).

Ros och lilja, vackra äro båda
Af de färgor, som naturen böd –
Vackra Dora! Hvarför vill du skåda
Rosen hellre hvit och liljan röd?

Hvarför vill du, i naturens dalar
Bli den blomma, utan lukt och lif,
Som, till flärdens köpta tidsfördrif,
Låtsar växa i de rikas salar?

Icke dig – jag ser din tafla blott:
Skickligt målad, hon i ögat sticker;
Men din lott är granna taflors lott,
Att det vackraste får heta smicker.

[---] Nej! var täck, var skön – men utan svek!¹⁶

Kritiken av smink hade flera riktningar. Den kunde rikta in sig på den misshushållning av både tid och pengar som låg i sminket: det var onödiga produkter som kunde användas till något bättre, och det tog tid i anspråk som kunde användas till något produktivt. Den kunde också rikta sig mot dess starkt hälsovådliga effekter. Bly, arsenik och kvicksilver utgjorde grunden i kosmetiken.¹⁷ Jag förbigår dessa mindre framträdande riktningar i den här artikeln. Istället rör analysen några gemensamma drag i exemplen ovan: sanning kontrasterad mot förställning och svek och det naturliga kontrasterat mot det konstlade och tillgjorda.

Vad är det egentligen man ser när man tittar på en annan människa? Sahlstedts *Qwinno-Spegel* visar på den fysionomiska föreställning som präglade det tidigmoderna tänkandet: att det fanns en för iakttagaren läsbar relation mellan en människas yttre och hennes inre. De svarta skönhetsfläckarna röjde ett lika svart hjärta. Den själ som utgjorde människans väsen var osynlig men gick i någon mån ändå att se. Det formulerades på följande sätt i *Götheborgs Vecko-Lista*, en moralisk veckotidskrift som utkom på 1750-talet:

Kropsens utwärtens skapelse, ansigts-bildningen, färgen, ögonen, åthäfworna, gången, ja det som ännu mer är, sielfwa kläderna, så wäl i anseende til materien som formen betraktade, gifwa oss så många synliga kännetekn wid handen, deraf man kan döma om hjertats, eller rättare sagt, den förnuftiga siälens osynliga beskaffenhet.¹⁸

Fysionomiken kan räknas till det förmoderna europeiska intellektuella allmångods som upprepats och klätts om många gånger ända sedan de gamla grekerna. Av citatet i *Götheborgs Wecko-Lista* framgår något som vi kan uppfatta som en motsättning men som i det tidigmoderna tänkandet var en central punkt: att den själsliga fysionomiken samverkade med en social fysionomik. Inte endast utseendet utan även kläderna gjorde mannen – tillsammans. I en bok som kritiserade den goda tonen fastslog författaren Bengt Johan Törneblad följande (1814): ”Hvad man är, borde man synas. *Du skall icke ljuga*, heter det.”¹⁹ Utsagan pekar på en central men djupt problematisk föreställning i det svenska ståndssamhället, nämligen att samhället – och alltså de människor som utgjorde detsamma – skulle vara läsbart. Flera forskare har diskuterat detta genom begreppet igenkännbarhet (recognizability): det faktum att en hierarkisk samhällsordning måste vara synliggjord och läsbar för att äga giltighet.²⁰

Föreställningen att en människas yttre speglade hennes inre samexisterade alltså med föreställningen att en människas yttre speglade hennes samhälleliga plats. Det fanns vissa samhälleliga normer och krav på det yttre, och därmed – eftersom det yttre speglade både det inre och det sociala – på att var och en borde ha vissa specifika egenskaper beroende på ställning: stånd, ålder, kön, och så vidare. Detta måste man beakta när man talar om smink på 1700-talet. Många sminkade sig, men framför allt förknippades smink med den unga kvinnan, som var väl in- och underordnad i patriarkala relationer. Inte endast kvinnans goda egenskaper skulle lysa igenom utan även hennes underordning. Jag ska återkomma till det.

Fysionomiken var en viktig del i en av det sena 1700-talets mest populära sedelärare, tysken Christian Gellerts *Moraliska föreläsningar*, som utkom på svenska 1775 och därefter i en rad upplagor:

En dygdig, sorgfri, munter, en saktmodig och ädel själ; et godt samwete; et hierta som är upfyldt med ömhet, uprigtighet, redelighet; som äger herrawälde öfwer sina sinnen och begär; et sådant hjerta det gjer sig tilkänna igenom ansigtets ställning och kroppens åtbörder.²¹

Gellert menade att det var en osviklig erfarenhet att laster satte sin stämpel på ansiktet. Förvisso kunde människor gynnas av naturen och vara vackra från födseln, men denna skönhet försvann i takt med att lasterna tog över. Det enda medlet mot denna förfulningsprocess var att vara

en god människa: gjorde man sitt hjärta vackert visade det sig i det yttre.²²

Naturlig skönhet förknippades på så sätt med dygd. Ett tydligt exempel är den nämnde Sahlstedt, som tog upp den kvinnliga skönhetens betydelse. Utseendet skulle präglas av det gudagivna förnuftet och dess så att säga praktik – dess dygder. Det fanns förvisso allmänmänskliga dygder som gällde för varje individ i samhället: gudsfruktan, vishet och flit. De specifikt kvinnliga dygderna var först och främst kyskhet, och sedan blygsamhet. Därpå följde ”lenmodighet och stillhet”, det vill säga ett lugnt och tyst beteende. Den fjärde specifikt kvinnliga dygden – eller egenskapen kanske, eftersom Sahlstedt sade att den egentligen inte var en dygd men *som* en dygd – var skönheten. I kvinnors godhet ingick ett vackert utseende, vilket redan Bibeln visade då den enligt Sahlstedt var full av skönheter: Sara, Rebecka, Rachel, Ester och så vidare. Dygdiga kvinnor var vackra att se på. Dessa fick man inte blanda ihop med kvinnor utan dygd, som egentligen var fula, men som försökte framställa sig som vackra.

Kvinnan skulle inte vara skön för sin egen skull eller för andra kvinnors skull. Liksom alla goda kvinnliga egenskaper hade skönheten med hennes underordnade relation till mannen att göra. Kvinnan skulle vara en plats där mannens ögon kunde vila. Det var av största vikt att han kunde vara förvissad om att denna viloplats var god – att han inte drogs till en falsk skönhet och därmed såg lasten i ansiktet och lät sig bedras av den. Glöden i ögonen skulle vara förnuftets och dygdens återsken, inte elden från flugornas herre. Sahlstedt må ha stått med ett ben i stormaktstiden. Icke desto mindre framskyntade genom betoningen av skönhetens vikt det ideal som kom att bryta igenom med helt annan kraft under den senare delen av 1700-talet: det komplementära idealet där kvinnans syfte och natur var att bistå mannen och behaga honom. Under andra hälften av 1700-talet skedde en tydlig förskjutning i diskussionen om kvinnan mot hennes plikt att behaga, en plikt som ofta men inte alls alltid kläddes i rousseauansk språkdräkt.²³

En given del i plikten att behaga var att vara naturligt vacker. Det framgick i en artikel i *Sofrosyne. Ett blad för svenska fruntimmer* (1815–16). Tidningen, som sade sig ge uppbygglig läsning för kvinnor, hade redan i sitt andra nummer artikeln ”Om konsten att vara älskvärd”. Där lyftes fram tre regler för att vara älskvärd i sällskapslivet. Det första var att vara *naturlig*. Naturen var moder till alla behag, men naturligheten fick inte vara oslipad. Vad det innebar återkommer jag till nedan, men hon fick inte vara rättfram, obildad eller ohyfsad. Den andra regeln var sålunda att vara bildad, dock utan att det bröt mot det naturliga behaget. Enkelt sagt kan det tolkas som att hon måste behaga män i konversationer: hon fick inte vara ett dumt våp, men samtidigt inte heller framstå som mer bildad än

den man hon för tillfället talade med. Kvinnans bildning var naturlig i den mån den korresponderade med hennes naturliga (det vill säga av Gud och naturen givna) underordning.

Den tredje regeln var att vara vacker. Det lät kanske hårt, insåg författaren, eftersom alla kvinnor inte uppfattades som vackra. Den yttre skönhet det handlade om var dock endast den som var en avspeglning av en oskyldig och god själ:

Den kroppsliga skönheten, såsom en afbild af själens inre skönhet, är en dyrbar skänk af naturen, och har en mäktig tjuvningskraft, men att detta endast äger rum, då den verkligen är själens afbild.²⁴

Kvinnans skönhet var, liksom hennes uppträdande, maner och tal, endast ett fönster som visade upp hennes själs rätta värde. I det framträdde själens skönhet, och den hade en stark positiv verkan i sällskapslivet:

Själens skönhet, som framlyser uti hvarje anletsdrag, och i synnerhet oskuld, blygsamhet, godhet, dessa förtjusande egenskaper, som sprida öfver hela ansigtet en mildhet och ljufhet, hvars maki [magi] är oemotståndlig.²⁵

Skönheten som social dygd återkom sedan flera gånger i *Sofrosyne*, och den hade långt dessförinnan intagit en framträdande plats i en annan skrift för kvinnor, Gjörwells *Fruentimmers-Tidningar* (1772–73). Där skildrades skönhetens dygd som hotad av kavaljerer, men det var inte deras åtrå eller enträgna böner som utgjorde hotet, utan kvinnans egna vilja att alltför mycket visa upp sin skönhet: ”Kom ihåg, at fåfången är en af de swagheter, som i synnerhet råda öfwer Ert Kön”.²⁶

Skönhet som en kvinnlig dygd förknippades med starka sanningsanspråk. Plikten att behaga var ingen följd av könsmaktsordning eller samhällelig arbetsdelning. Den följde av kvinnans *natur*. Kvinnans rätta beteende föll tillbaka på ”könets naturlige åstundan at behaga”, som det hette i en sedelära från 1763.²⁷ När Rousseau i sin i samtiden omåttligt populära *Emile eller om uppfostran* (1762) framhöll att kvinnan var särskilt skapad för att behaga mannen, satte han ord på tankar som redan var väl etablerade i åtminstone det svenska samhällets övre skikt.²⁸ Sambandet mellan det naturliga och sanna och kvinnlig skönhet påtalades i en artikel i *Fahlu Weckoblad* 1791 betitlad ”Qwinno-Könets kännetecken och sinne-lag”. Där sades att en vacker kvinna som endast hade hållit sig till sin naturliga skapnad och behaglighet var bland det vackraste som fanns. Skönheter som ville behaga blev däremot fulare. Kvinnan skulle vara behaglig men inte behagsjuk. De kvinnor ”som naturen tyckes hafwa litet försummat” skulle försöka avhjälpa problemet, inte med smink utan med antagandet av behagliga egenskaper. Det gjorde henne vacker i någon mån, om än kanske inte vackrast.

Många vackra kvinnor bröt dock mot naturen. Det naturliga förelåg inte av sig självt utan måste kontinuerligt uppövas och arbetas fram: skönheten var följderna av ett aktivt arbete med att vara dygdig. Många kvinnor sminkade sig dock istället för att odla goda karaktärsdrag. Effekten blev enligt artikelförfattaren den motsatta: de blev fulare och mindre behagliga för männen.²⁹ Ett vackert hjärta var den enda vägen till ett vackert yttre. Smink däremot var bara ett skal. Med Gellerts ord: ”Smink blir alltid smink, huru behändigt och konstigt [konstfärdigt] det smetas på huden”.³⁰ Sminket förknippades alltså tydligt med det konstlade, och skönhet med ord som naturlighet och sanning. Med dessa ideal var det upplagt för tråkigheter för många unga svenska kvinnor. Men det var värre än så – för hur såg egentligen den påstått naturliga skönheten ut?

Rött och vitt: ett långlivat skönhetsideal

I Magnus Orrelius *Köpman- och Material-Lexicon* från 1797 finns följande definition av smink:

Smink, Lat. *Cosmeticum*, *Fucus*, T. *Schminke*, Fr. *Fard*, som är dels rött, dels hwit, kallas alt det, som förmenes öka Fruntimbers fågring.³¹

Den skiljer sig knappt alls från Wallins beskrivning av kvinnlig skönhet i den i stort sett samtida dikten till Dora: rött, och vitt, ”Ros och lilja, vackra äro båda”. Samtidigt skaver det rejält, Orrelius definierar smink, men Wallin definierar naturlig skönhet *utan* smink. Detta skönhetsideal var gammalt år 1800 – det är vad forskningen har kallat för den petrariska traditionen.³²

Petrarca var den första som hyllade det röda och det vita som skönhetsens grund och idealet etablerades med kraft i den italienska renässansen. Redan då sminkade sig damerna med vermilion och blyvitt, och redan då framställdes färgsättningen ändå som naturlig. Morag Martin har i sin bok om kosmetikamarknaden i Frankrike 1750–1850 visat att vurmen för det naturliga försvann men det röda och vita bestod när barockens aristokrati drev upp lyxkonsumtionen. Under det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet kunde både kvinnor och män vara artificiellt kritvita med kolsvarta moucher. Deras starkt röda kinder började vid öronen och slutade vid mungipan. Så beskrevs i alla fall hovdamerna och aristokraterna i den sminkkritik som växte sig starkare under andra hälften av 1700-talet och som ingick i en uppgörelse med gamla aristokratiska ideal.³³

Under hela 1700-talet fanns en sminkkritik som utgick från det naturliga.³⁴ Mot slutet av seklet växte denna strömning till en störtflod. Utveck-

lingen kan belysas genom en parallell förändring i modet under sent 1700-tal. Det är ett väl känt modehistoriskt faktum att modet då omvandlades i grunden. Förändringarna kan sammanfattas i några enkla kategorier: en övergång från ett franskt och aristokratiskt mode till ett engelskt och antikiserande, en övergång från siden till bomull som grundläggande material, samt, delvis som ett resultat av dessa övergångar, en utveckling mot ett enkelt mode som var mer tillgängligt för större grupper. Förändringarna skedde gradvis men snabbt mellan 1770-talet och sekelskiftet 1800 och ökade modets tillgänglighet kraftigt. År 1800 var det allmänt accepterat att varje människa som gjorde anspråk på den minsta urbanitet var tvungen att följa modet.³⁵

En viktig del i argumentationen för det nya enklare modet var att det var naturligt, det vill säga i enlighet med människans kropp och sinnelag, med klimatet och livets förutsättningar, och med en sedlighet som uppfattades som gudagiven. De antikiserade bomullsklänningarna var ett uppror mot de förkonstlade aristokratiska sidendräkterna. På samma sätt kom en enklare sminkning som beskrevs som mer naturlig att ersätta aristokratin överdrifter.³⁶ Morag Martin har konstaterat att det sena 1700-talets naturliga mode vad gällde utseendet var att ha vit hy, vita tänder och en attraktiv rodnad på kinderna, alltså en mildare, mer lättillgänglig variant av det gamla aristokratiska modet, en petrarkism för borgerligheten.³⁷ I grunden är det lätt att se prisandet av det naturliga som den nya mer heterogena (och kapitalsvagate) urbana kulturens avståndstagande från gamla aristokratiska (kostsamma och därmed otillgängliga) beteenden.

Det gäller även Sverige: såsom Wallins dikt visade ändrade inte den naturliga vändningen det grundläggande skönhetsidealet: det röda och vita bestod, men blev en del av den nya naturligheten. Ros och lilja var en återkommande plattityd. Jacob Wallenberg jämförde i *Min son på Galejan* (1781) den kvinnliga skönheten i olika länder och kom fram till att det för den sakens skull inte fanns någon anledning att resa jorden runt. Var och en såg att svenskorna var vackrast:

Er hy så frisk och ren, som luften den I andas,
 Är lik et blomsterfält, där ros och lilja blandas.
 At samla i Er bild alt vackert, sött och ömt,
 Naturens rika hand sit hela förråd tömt.³⁸

Det röda och vita idealet reproducerades i pressen, i de romaner för kvinnor som trycktes under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, och i dramatiken. I fjärde delen av *Afton-Tids-Fördrif i Pigkammarn*, tryckt 1781, kunde man läsa om Prinsessan Fortunée:

Hennes kinder voro överdragne med en blygsam rodnad, som upphöjde vitheten av hennes hy. Det var ganska lätt att märka uti hennes manerer det behag och den oskuld, som så mycket intager hos unga flickor.³⁹

Även enklare kvinnor hade att leva upp till skönhetsidealet, som kaffehus-pigan Lotta i Bellmans lilla drama ”Caffehuset” (1790): ”Lotta som safflor / Så vacker, hvit och röd!” Hänvisningen till safflor kunde peka på att Lotta hade en vackert röd färg på kinderna, men bör nog läsas som att hon hjälpt till litegrann: färgväxten safflor var en vanlig ingrediens i rouge.⁴⁰

Vad kan vara mer naturligt än oskuldens rodnande kind? Rodnaden framhölls av sedelärare vara det mest naturliga och vackra uttrycket för de centrala kvinnliga dygderna kyskhets och blygsamhet. Det var en gammal uppfattning som föll tillbaka på en lång tradition om rodnaden som dygdens färg, *tinctura virtutis*.⁴¹ Den kvinna som inte kunde rodna kunde inte heller förfäras av lasten. I en sedelära översatt från engelskan 1787 hette det att ”en flicka, som icke mera rodnar, har förlorat den mest tjugande mackten af sin skönhet”.⁴² Wallin kanske bäst sätter ord på rodnadens betydelse – och på den kvinnliga behagplikten som en gyllene medelväg för sällskapslivet – i ännu en sedelärande dikt, där en gumma ger råd till en ung kvinna:

Min Flicka! *var blygsam* – men icke så blyg,
Som vore hvart öga dig vådligt!
Låt rodnaden skriva ditt oskults-betyg
Beskedligt, men icke gunådligt.⁴³

Om ansiktsfärgen dock inte var vit syntes ju inte denna hjärtats oskultsfullhet, denna naturliga koppling mellan inre egenskaper och yttre skönhet.

Det önskade naturliga: ansiktsfärg och ojämlikhet

Hur kom det sig att Johan Olof Wallin definierade det osminkade på samma sätt som Magnus Orrelius handelslexikon definierade smink? Av två skäl: för det första därför att det naturliga för Wallin, liksom för hans samtid, var prisvärt, men att det inte var vad vi uppfattar som naturligt. Tvärtom var det goda naturliga alltid en följd av arbete och förfining. För det andra synliggjorde skönhetsidealet ojämlika relationer som upplevdes som naturliga. Paradoxen att det naturliga prisades i en kultur som hade svårt att acceptera vad vi ser som naturligt kan förklara utsagor som den i *Sofrosyne*, att kvinnan måste vara naturlig, men att naturligheten inte fick vara oslipad. Formuleringen var inte originell. I Anders Berch den yngres

Posten beskrevs 1768 skönheten som en slipad diamant. Den var förvisso naturligt för kvinnan, men den måste bearbetas:

Det är en skön demant, slipad af mästerlig hand, som gläder och förtjusar ögat genom en glans den hon i sin råhet icke ägde.⁴⁴

Den som ställer de levande föreställningarna om skönhet och fysionomik mot den verklighet som rådde inser lätt att reservationer av denna typ var nödvändiga. Det som vi uppfattar som naturligt – det oförställda, obearbetade, opåverkade – var i grunden oönskat, och det av två anledningar: en estetisk och en social.

Om vi tittar på varandra ser vi att Wallins ideal inte var vad vi skulle se som det minsta naturligt: ytterst få människor ens på europeiska breddgrader är naturligt vita och röda i ansiktet. Under 1700-talet och det tidiga 1800-talet var förutsättningarna ändå betydligt sämre. Ett problem var då att människorna så ofta och så tidigt var vanställda och sjuka. Liksom idag försökte människor bekämpa rynkor och andra ålderstecken, men ålderdom och märken av sjukdom och lidanden kom i vad vi upplever som unga år. Tänderna var dåliga och ansikten deformerades av tandröta och tandlöshet. Acne, kopparr och även syfilis satte tydliga spår i människors ansikten.⁴⁵ Jacob Wallenbergs jämförelse av kvinnors skönhet är talande. Kvinnorna i Kapstaden (de av europeiskt ursprung förstås, då endast vita kunde vara sköna i den petrarkiska traditionen) var täcka, men inga gudinnor. De hade dock en fördel: ”De ha den förmån framför andra, at de aldrig brännemärkas af kopporna: ty dessa komma här icke”.⁴⁶

Kosmetik i allmänhet och smink i synnerhet var ett sätt att både bekämpa åldrandet och sjukdomarna och samtidigt upprätthålla de sociala skillnader som det sjuka och fula hade en förmåga att överbrygga. De sociala skillnaderna var den andra orsaken till att det naturliga i termer av det oförställda och oförfinade var oönskat. Det kryllade ju av oförställda människor där ute: människor som levde av hårt arbete utomhus underkastade naturens nycker, opolerade och obildade, utan god ton och utan förfinad umgängeskunst. I samtidens terminologi beskrevs allmogen och andra arbetare ofta i termer som pekade mot det naturliga, men i dess opolerade tillstånd, i bemärkelsen oslipat, grovt, okultiverat: enfaldighet och tarvlighet var dess dygder.

En satirisk artikel i *Fahlu Weckoblad* 1798 satte fingret på problematiken. Den raljerade med tidens förkonstlade ideal:

Man tycker hälst om en pastej för skorpan skul; likaså om Fruntimren för deras yta. Men en osminkad skönhet är som et orappadt hus. Det är icke naturen, utan den perfectionerade naturen som behagar kännares ögon. Det sanna duger ej mer hwarken i seder eller tal, eller Böcker, eller physionomier.⁴⁷

Artikeln var ett inlägg i en pågående debatt om den samhälleliga betydelsen av förställning och vad som kallades god ton, den urbana individens nedslipning och konforma hyfs. Den drevs under 1790-talet av *Stockholms Posten* där Kellgren skrev flera artiklar i ämnet, till exempel ”Om förställning och dess slägt” (1794). Några år tidigare hade Kellgren konstaterat att ”Hvar och en finner förställning i sit upförande av nöden” och Lenngren, också i *Stockholms Posten*, publicerat sin inflytelserika dikt ”Til min Frack”, som visade på förställningens avgörande betydelse i det urbana livet.⁴⁸ Kärnan i debatten var just det som satiren i *Fahlu Weckoblad* fångade så väl: på ett sätt som vi kan se som paradoxalt förelåg den goda naturen inte av sig själv utan behövde arbetas fram, perfektioneras. Skönhet var sålunda förhöjd sanning, förbättrad genom förställning.

Både den anonyma artikelförfattaren i *Fahlu Weckoblad* och den tidigare nämnda Törneblad var skeptiska till förställningen. Konstlad natur var i deras ögon inte sanning. Men såsom Kellgren ansåg att förställning i grunden var skadlig men nödvändig, pekar hela diskussionen om förställning på att den var accepterad. Förställning hade med klass att göra, den oförställda var låg. Det fanns ett behov av förkonstling i den urbana kulturen, det framgår för brittisk del redan i själva språket: utövandet av den goda tonen, *politeness*, var en helt central komponent i sociabiliteten, och ordet *polite* är av samma stam som det italienska *pulire* (städa) och det brittiska *polish* (putsa). Den urbana människan var i grunden en människa som i någon mån hade gjort avkall på eller tämjtt grövre delar av sig själv: en förställd person. Frågan var snarare var gränsen gick mellan påbjuden och överdriven förställning. Implicit i kritiken av smink liksom i kritiken av det korrupta stadslivets modeslaveri och fåfänga fanns en insikt om att urbana kvinnor faktiskt inte var enfaldiga lantflickor.

På så sätt kan sminket sättas in i den framväxande urbana kulturens fixering vid sin egen urbanitet. De vita ansiktena med röda kinder var ett verktyg i det arbetet: den dubbla fysionomikens tonvikter på både läsbarhet och det naturliga tvingade in de urbana kvinnorna, och särskilt de unga kvinnorna, i ett hörn. De måste leva upp till ett ideal av bearbetad natur som krävde att de använde något som de enligt samma ideal inte skulle använda: smink. Detta innebär i sin tur att de som kritiserade bruket av smink i grunden hade accepterat det: en viss kvinnlig skönhet var förväntad inom den urbana kulturen. Det röda och det vita – och därmed sminket – var ett av många kriterier för urbanitet, oavsett hur naturligt vackra bondflickorna kunde vara i borgerlighetens pastoraler.

Ansiktsfärg, igenkännbarhet och synliggörande av ordning

Kännetecknade för svensk beteende- och konsumtionskritik under 1700-tal och tidigt 1800-tal var att den inte kritiserade det främmande utan det skruvade normala.⁴⁹ Kritiken av den sminkade liknade kritiken av konsumenten överlag: den fungerade så att den lyfte fram karaktärer som sprätthöken och modeslaven som utgjorde typer mot vilka läsaren hade att jämföra sig själv. Om en hederlig ämbetsman pyntade sitt tal med franska fraser eller om en borgarfru klädde sig i siden – var de då förkastliga medborgare? Nej, men det fanns gränser för anspråk och förståelse. Acceptansen av sminket framgår av att sminkkritiken var som hårdast när den riktade sig mot avarter.

Amanda Vickery har i en artikel med den talande titeln ”Mutton dressed as lamb” visat det förakt som i Storbritannien drabbade äldre kvinnor när de ägnade sig åt sin personliga skönhet.⁵⁰ Samma sak kan sägas om de svenska förhållandena: äldre kvinnor som sminkade sig ansågs djupt löjeväckande. Lenngren raljerade över en äldre dams avancerade toalett i kamp mot åldern i en kort dikt i *Stockholms Posten*: ”Sunkna ögon, vrångt, humeur, / Liten tryckning af hecticen ... Halsen gul och håret grått, / Harm, vapeurer och cobeber”. Hektiken, vapörerna och kobeban – en peppar som intogs som medicin – pekar på hennes skröplighet. Till slut blir hon klar till sin egen skada: ”Ändtli Nåden färdig är, / Ingen ting i flärden fattas. – Fjälla hvad du haft besvär, / At af vettigt folk beskrattas”.⁵¹ Wallin tog upp samma ämne då han beskrev en femtioårig kvinna på en danstillställning, med lösa tänder, löst hår och ”detta röda klistet” i ansiktet. ”ha! Toka! – Ser du ej, de skratta?”⁵² Det dåliga humör som tydligt följde av kampen mot åldrandet lyftes fram i en elak satir i Grevesmöhlens tidskrift *Trompeten* 1812:

Gunilla är förmögen, men sina goda 40 år, om icke mer. Jag tror hon varit vacker, och hon tror att hon är det ännu. Hon målar sig med hvitt och rödt, är halfnaken både vinter och sommar, och gör sig fasligt till för att behaga. Hon vrider och kråmar sig erbarmligt, för att visa sin belevnhet, och ler så godt när man säger henne at hon är vacker. Men hon är arg, som en etternäbb.⁵³

Liksom rosen och liljan vissnade även skönheten och det tidigt. Grevesmöhlens artikel pekar på samma sätt som Vickerys artikel att kvinnor vid 40 år vanligen ansågs passé.⁵⁴

Lika löjliga, men mer problematiska, var de sminkade männen. De flesta män i de högre stånden under 1700-talet använde kosmetiska produkter och att ansiktsfärgen bättrades på var inte ovanligt. En okänd

författare i *Den Svenske Spectator* (1779) påstod att både män och kvinnor sminkade sig, men att männen hade mindre rätt till det:

Man kan hålla det til godo af Fruntimren, emedan de så länge warit berättigade at konstla och förstålla sig, at de derpå wunnit liksom urminnes häfd. Men hos en karl, hos en *Damon* til exempel, som wäl så må heta, kan intet wara dåragtigare. At sminka eller plätta sig och läspa, det är at wanhedra sitt köns ädelhet, och wisa det man är ogärna karl.⁵⁵

Kvinnans plikt att förstålla sig för mannen ursäktade henne – för männen fanns inga ursäkter. Författaren i *Svenske Spectator* satte fingret på vad de sminkade männen gjorde:

Man må således gärna lämna detta åt Damon och hans likar, hwilka räkna sig det til en ära at inkräkta Fruntimrens rättigheter, som, utan at stöta den naturliga anständigheten, kunna söka behaga mankönet.

Den sminkade mannen inkräktade på kvinnans område: han vände upp och ner på könsmaktsordningen genom att vara en man som försökte behaga kvinnor. I Adolf Fredrik Ristells komedi *Visit-timman* (uppsatt 1787) fanns en man som hette Sprettenfelt. Han hade smink och röda klackar liksom stora skulder hos skräddare och vagnmakare. Vad var han för en man egentligen?

Den stora angelägenhet han sätter i sin toilett, hans narraktiga bemödande att synas wara wäl hos alla damer, då han ej är tåld af någon enda [man], utom kanske wid ett spelbord.⁵⁶

Hans naturvidriga bemödande att behaga damer gjorde att de enda män som kunde acceptera honom var de lastbara typer som tänkte spela av honom hans lånade pengar.

De sminkade männen och de äldre kvinnorna var mer än förhöjd sanning, de var en hårt skruvad normalitet som fungerade som ett memento för iakttagaren: var inte som dem, vet din plats, känn dig själv. Jag har på annan plats argumenterat för att kritiken av sprätthöken var stark och livskraftig in på 1800-talet därför att sprätthöken gjorde det som varje modern man i någon mån skulle göra – bara för mycket. Det gick inte att inte strunta i sitt utseende och försumma att vara modern och konversabel i det moderna sällskapslivet. Klivet var dock inte så långt till att bli ett hot mot samhällsordningen, och i männens fall gällde det att bevara sin manlighet och agera enligt naturen, det vill säga: att inte aktivt behaga kvinnor.⁵⁷

De sminkade unga kvinnorna var den vanligaste måltavlan, men också de som hade mest rätt att sminka sig. Naturligheten var som sagt något

som endast konsten kunde förhöja till sanning. Sminket var en accepterad förställningskonst för unga kvinnor. Varför kritiserades de då alls? En viktig faktor som man inte kan förbigå här var uppfattningen om kvinnans, och särskilt den yngre kvinnans, passivitet, det vill säga ställning som objekt: passiv både i termer av social underordning och i psykologiska termer (begärstyrd med sämre utvecklad förnufts kapacitet). Synpunkten i *Posten*, att den vackra kvinnan var en mästare på att skapa sin egen skönhet, får inte missförstås. Den ger oss en bild av kvinnan som ett självständigt subjekt: som en aktiv person som formar sig själv eller åtminstone sin egen framtoning. Någon egensinnig skönhet var det dock inte frågan om. Sminket var förställning, visst. Men den unga kvinnan skulle vara förställd för att bli naturlig, hon fick inte själv välja förställning, utan det fanns så att säga en samhällelig förställningsnorm.

I själva verket accepterades den förställning som unga kvinnor ägnade sig åt därför att den satte dem på plats. Den ideala kvinnan var ung, vacker – uppfattad som en spegling av sitt vackra inre var hon i grund och botten inte mer än en yta för män att betrakta och behagas av. Det påbjudna röda och vita i ansiktet syftade till att både visa upp kvinnan och få henne att försvinna som subjekt. Som Robert Jones påpekat är skönhet objektifierande i sig; den uppstår endast i den tillfredsställda betraktarens öga.⁵⁸ I grunden handlade skönhetsidealet om synliggörande av ordning: kvinnans och mannens naturliga ojämlikhet reproducerades i kvinnans ansiktsfärger.⁵⁹ Kvinnans passivitet och underordnade ställning betonades av att hennes möjligheter att uttrycka något genom sminket begränsades till förmån för hennes plikt att framhäva sina kvinnliga dygder för den manliga blicken.⁶⁰ Detta var rosens och liljans funktion: kvinnan fick och skulle sköta sitt utseende men all kreativitet och all egen agens kvävdes genom ett tvingande ideal som gjorde anspråk på sanning och naturlighet och därmed underordnade henne desto mer effektivt.

Anu Korhonen har visat i en artikel om skönhet på gatorna i 1600-talets London att det fanns ett moment av omvänd agens i den kvinnliga skönheten: en paradoxal situation då objektet blev subjekt och subjektet blev objekt.⁶¹ Sminket handlade i hög grad om den manliga blicken och den ville inte se några gamla rödkindade kärringar. Män ville se unga kvinnor som utstrålade friskhet och (kanske en eggande) oskuld, de ville lätt kunna skilja agnar från vetet och äkta från falskt och de ville behagas. På så sätt kan man med Korhonen säga att den manliga blicken genom sminket och skönhetsidealet ägde kvinnan. Den kvinnliga skönheten frantogs agens, och den blev ännu ett bevis för att hennes underordning var naturlig.⁶² Dessutom låg skönheten inte på ytan utan på djupet: det yttre var en spegling av det inre, och genom att behaga mannen med sitt yttre accepterade kvinnan passivt sin samhälleliga plats.

I någon mån lät sig dock mannen förföras av skönheten. Skönheten var ett yttre sinnesintryck som talade direkt till hans sinnliga begär. I den bemärkelsen kan man med Korhonen säga att den vackra kvinnan ägde mannen och passiviserade honom och objektifierade honom. Frågan om objekt och subjekt, passivitet eller aktivitet hängde på förnuftsanvändandet, och mannen som lät sig behagas av den vackra kvinnan riskerade att frånsäga sig sitt förnuft och låta sig svepas med av sina begär. En fiktiv sprått formulerade det bra, i en artikel i *Stockholms Posten* 1780:

Det är ej din själ, som rörer våra känslor, som fångslar våra hjertan, utan det är din täcka kropp, och dess med en vårdslös behaglighet dålda Mästerstycken, som underkasta oss ditt välde.⁶³

Samma perspektiv, fast omvänt, framträdde i ett sedelärande brev från en man – en riktig man och ingen sprått – till en kvinna, tryckt i *Fahlu Weckoblad* 1787:

Jag är ingen träl under könet. [...] Utan at ligga för den Skönas fötter, utan at förblindas af hennes täckheter, utan at ledas et fjät ifrån min stråt af hennes flygtigheter, tjuses jag af det eldiga, det höga och ädla, som bewisar själens förträfflighet, äfwen hos det swagaste af menskliga warelsen.⁶⁴

Sminkkritiken handlade därför om att hantera eller avvärja denna situation av omvänd subjektivitet, som bottnade i psykologiska uppfattningar om människans begär och förmåga att kontrollera dem. Med framväxten av ett urbant sällskapsliv framträdde på allvar en arena där kvinnor kunde agera med dominans: de kunde bli drottningar i rummet genom sin skönhet, sin kvickhet, sin belästhet. Männerna kunde, som språtten ovan, överge sin manlighet och underkasta sig, egentligen inte kvinnan i sig utan sina egna begär. I någon mån uttryckte sminkkritiken en rädsla för situationer där kvinnor passiviserade män. När kvinnan gick på gatan, var på supé eller på teatern var det viktigt att den naturliga ordningen mellan könen upprätthölls. Därför betonades behagligheten så starkt från mitten av 1700-talet: den sminkade kvinnan liksom den bildade kvinnan eller den kvicka kvinnan var önskvärd till en viss punkt men ägde en potential att omkullkasta ordningen och visualisera en annan, för många otänkbar samhällsordning, nämligen en med ifrågasatt könsmaktsordning.

En sen dikt av Leopold visar hur den behagfulla kvinnan kunde ta kontroll över mannen: hon som till synes var ett objekt objektifierade mannen. Dikten var en hyllning till aristokraten Ulrika Eleonora Rålamb:

Jag såg Er: – Rosornas behag
Och Liljans glans som kinden prydde,

Ert välde öfver hjertan tydde;
Och hjerta hade äfven jag.

Jag hörde Er: – och väldet öktes.
För smak och qvickhet allmänt sport,
Er bifalls-dom af Snillet söktes,
Och Skrattarn mindes Edra ord.

Men jag har följt Er, dit Ni sedan
Bland huslighetens skuggor flytt:
Här såg jag Scenen skiftad redan,
Och Hofvets Dame i Engel bytt.

Med bildning af den fina flärden,
I hjertat Bygdens enkla Vän,
Ni lefde här, – ej glömd af Verlden;
Men upplyst nog att glömma den.⁶⁵

Dikten fångar mycket av problematiken i rosens och liljans naturliga skönhet. Rå lamb var, i Leopolds beskrivning, egentligen så långt man kunde komma från det naturliga: en hovdam, en societetsperson, vars skönhet och kvickhet fångade den mondäne världens män. De två första verserna hade med endast smärre justeringar kunnat tryckas som satir mot den urbana förställningen i den moraliska pressen sedan länge. Hon utnyttjade dock inte sin kraft att underordna mannen. Tvärtom var hon i grunden ingen konstgjord hovdam utan en naturlig kvinna. Hennes dygd framställdes som det aktiva val dygden alltid måste vara, och hon utövade kvinnliga dygder såsom de skulle utövas: anonymt, i skuggan, i hemmet, i enkelhet. Bilden av aristokraten som en "Bygdens enkla vän" framstår för eftervärlden precis så förljugen som hela den urbana kulturens uppfattning om det naturliga nödvändigtvis var för att kunna äga giltighet och upphöjas till sanning.

Vad är sanning?

Jag har försökt att argumentera för sminket som en del i synliggörandet av samhälls- och könsmaktsordning under 1700-talet och tidigt 1800-tal. Jag ser kritiken i allmänhet och den förändrade tyngdpunkten mot kvinnans naturliga behaglighet i synnerhet som en konsekvens av framväxten av ett urbant sällskapsliv. En huvudpoäng har varit att (den explicita) kritiken mot smink grundade sig i (den implicita) acceptansen av smink så länge bruket begränsades till yngre kvinnor inom den urbana kulturen, och så länge det höll sig till det allenarådande skönhetsidealet, det röda och det vita. Jag har också argumenterat för att det naturliga som

författarna talade om inte var särskilt naturligt, vilket berodde på att det naturliga var oacceptabelt, både från ett estetiskt perspektiv och från ett socialt. Sminket stod i en komplex relation till en dubbel fysionomik som handlade om två olika försanthållanden: den allmänt vedertagna uppfattningen att det yttre speglade det inre, och den allmänt accepterade uppfattningen att samhället måste vara ojämlikt och att även denna ojämlikhet gick att utläsa av en människas yttre. Det påstått naturliga blev vad gällde sminket ett disciplineringsredskap gentemot kvinnor, och särskilt yngre kvinnor. Det nya heterogena sällskapslivet skapade nya möjligheter för kvinnor att ta plats, varmed disciplineringen intensifierades genom en förstärkt naturlighetsretorik som betonade kvinnans underordnade och komplementära ställning.

Smink måste ytterst förstås i relation till seende och sanning: är det man ser sant? Att sminka sig handlar i grunden om att förställa sig. Att förställa sig är att fara med osanning, att göra falska anspråk. Den urbana kultur som växte fram under 1700-talet ville framstå som naturlig, men ville ta avstånd från det naturliga som var bondskt och sjukt och fult. Därför måste man hitta på en ny sanning, en ny naturlighet. På så sätt var de precis som vi – för är det inte så att många av de sanningar vi tror på kan behöva litet hjälp på traven för att framträda bättre? Är det inte ofta så att sanningen behöver... ja, förhöjas litet?

Noter

1. Uppsatsen är en del av mitt forskningsprojekt om färg som verktyg för synliggörande av samhällsordning i det sena svenska ståndssamhället, ett delprojekt inom forskningsprojektet *SESO: Seeing and Enacting Social Order*, finansierat av Riksbankens jubileumsfond och Uppsala universitet.

2. Ett undantag är Carolina Brown: *Skönhetens mask. Ur den kroppsliga skönhetens historia* (Stockholm, 2011), särskilt 143–164. Se även Carolina Brown: "Mode och skönhet" i Jacob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), 406–410.

3. Morag Martin: *Selling beauty. Cosmetics, commerce, and French society, 1750–1830* (Baltimore, 2009), 31–51.

4. Leos Müller: "Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700–1800", i *Historisk tidskrift* 124:2 (2004); Klas Rönnbäck: "An early modern consumer revolution in the Baltic?" i *Scandinavian journal of history* 35:2 (2011); Leif Runefelt: *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund, 2015).

5. Det trycktes en rad skönhetsmanualer, främst för kvinnor, från 1780-talet och framåt, t.ex. *Underrättelser för fruntimer, i synnerhet hörande til toaletten*, 1790; *Hushållskabinett för fruntimer*, 1801, och *Toilette-spegel för det täcka könet: eller nödig anvisning för fruntimmer, att till senaste åldern bibehålla hälsa och skönhet*, 1824. Annonser kunde röra både auktioner (t.ex. *Stockholms Post-Tidning*, 1794, nr. 21, 3) och butiker, såsom en kortfabrik på Malmskillnadsgatan som saluförde mycket kemiska produkter, som

pomador, luktvatten, smink, balsam, färger, etc (*Stockholms Post-Tidningar*, 1810, nr. 141, 8).

6. Martin: *Selling beauty*, 33; Cissie Fairchilds: "The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-century Paris" i John Brewer & Roy Porter (red.): *Consumption and the world of goods* (London, 1993), 228–248.

7. "Konsten at blifwa wacker" i Åbo Tidningar, 1791, nr. 14.

8. Börje Hanssen: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne (Ystad, 1952), 412–419, 442, 486. Se även Anna-Maria Åström: "Sockenboarne". *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* (Helsingfors, 1993), 12–13; 186–187; Göran Ulväng: *Hus och gårdar i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution* (Uppsala, 2004), 18; Leif Runefelt: *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund, 2011), 26–28.

9. Robert W. Jones, *Gender and the formation of taste in eighteenth-century Britain. The analysis of beauty* (Cambridge, 1998), 1–2, 80–81; Edith Snook: *Women, beauty and power in early modern England. A feminist literary history* (Basingstoke, 2011), 35–37; Laura L. Runge: "Beauty and gallantry. A model of polite conversation revisited" i *Eighteenth-Century Life* 25:1 (2001), 59; Susan Dalton: "Searching for virtue. Physiognomy, sociability, and taste in Isabella Teotochi Albrizzi's *Ritratti*" i *Eighteenth-Century Studies* 40:1 (2006), 85–86.

10. Alan Hunt: *Governance of the consuming passions. History of sumptuary law* (Basingstoke, 1996), 394.

11. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 4 och 5.

12. Jones, *Gender and the formation of taste*, 2.

13. Magnus Sahlstedt: *Biblisk quinno-spegel* (Stockholm, 1723), 31–32.

14. Olof Dalin: *Then Swänska Argus* (Stockholm, 1910–19 [1732–34]), II, nr. 20, 168. Se även t.ex. "Naturens företrädare för konsten" i Olof von Dalin: *Witterhets-Arbeten, I bunden och obunden Skrif-Art* (Stockholm, 1767), III, 117. Vermilion var ett färgämne gjort på cinnober, ett mineral, men namnet kom från latinets "vermiculus", liten larv, vilket anspelade på ett annat rött färgämne, koschenill (eller Karmin/karmosin), som tillverkades av koschenillsköldlus.

15. "Täcka kjön!" i *Den svenske Lycurgus*, 1785–86, nr 1; "Rågeten och hennes son" i Anna Maria Lenngren: *Samlade skrifter* (Stockholm, 1917–26), II, 151, tryckt i *Stockholms Posten*, 1795, nr. 214. "Karmin", *SAOB*, spalt K595.

16. "Till Dora, i anledning af en sminkburk" i Johan Olof Wallin: *Dikter* (Stockholm, 1955–67 [1809]), I, 336–337. "klistret": "Piqueniquen" i *ibid.*, 21.

17. T.ex. Claude Deshais-Gendron: *Afhandling om smink och den skada flere kropsdelar i synnerhet ögonen därigenom lida* (Stockholm, 1774).

18. "Tankar öfwer den frågan: om man, af en människas utwärtas omständigheter, kan döma om hennes sinnelag, och inwärtas beskaffenhet?" i *Götheborgs Wecko-Lista*, 1751, nr 44. Andra exempel: "Anständighet och wänlighet" i *Den svenske spectator*, 1779, andra årgången, nr. 4, 27; Carl Johan von Holthusen: *Svenska fruntimrets fyra åldrar* (Stockholm, 1785), 9–10; "Uplysningen" i *Fahlu weckoblad* 8:49 (1793); Per Adolf Granberg: "Försonlighet, kärlek och hämd. Dram i tre akter" i *Dramatiska skrifter* (Stockholm, 1811), 245. Det finns en inte alltför omfattande internationell forskning om 1700-talets fysiognomik, se t.ex. Roy Porter: "Making faces. Physiognomy and fashion in eighteenth-century England" i *Etudes Anglaises* 38 (1985); Melissa Percival: *The appearance of character. Physiognomy and facial expression in Eighteenth-Century France*

(London, 1999); Katherine Aske: *'It is virtue and goodness only, that make the true beauty'*. *Understanding female beauty in the eighteenth century* (Loughborough, 2015), kap. 1. Martin Porter: *Windows of the soul. The art of physiognomy in European culture, 1470–1760* (Oxford, 2005) är en grundlig inventering av fysionomisk litteratur i Europa.

19. Bengt Johan Törneblad: *Goda tonen, synnerligen den Stockholmska; eller fina världens anständighet i sin stolta glans* (Stockholm, 1814), 65.

20. Hunt: *The consuming passion*, 108–109; Karin Sennfeldt: "Runaway colours. Recognisability and categorisation in Sweden and early America, 1750–1820" i Göran Rydén (red.): *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans* (Farnham, 2013); Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 2.

21. Christian Fürchtegott Gellert: *Moraliska föreläsningar* (Stockholm, 1777), 331.

22. *Ibid.*, 332–333.

23. Orsakerna till denna förskjutning diskuteras i Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 4.

24. "Om konsten att vara älskvärd" i *Sofrosyne*, 1815, nr. 2, 11–12.

25. *Ibid.*, 12.

26. "Stirius til Glycere. Sedolärande bref af H:r Dusch" i *Fruentimmers-Tidningar*, 1772, nr. 12, 92–93; se även t.ex. "Daphnis. Saga i trenne böcker" i *ibid.*, nr. 2, 13–14. *Sofrosyne*: 1815, nr. 35, 278–280; nr. 38, 300–301.

27. Boudier de Villemert: *Qwinno-könets wän. Öfversatt från fransyskan* (Västerås, 1763), 7. Se Runefelt: *Att hasta mot Undergången*, 120–121 för fler referenser.

28. Jean Jacques Rousseau: *Emile, ou de l'éducation* (Amsterdam, 1764), IV, 4.

29. "Qwinno-Könets kännetecken och sinnelag" i *Fahlu Weckoblad* 6:22 (1791). Se även t.ex. "Om Qwinno-könets lynne och sinnelag" i *Den Swenske Spectator*, 1779, första årgången, nr. 12.

30. Gellert: *Moraliska föreläsningar*, 332.

31. Magnus Orrelius: *Köpman- och material-lexicon, innehållande beskrifning på alla handels-waror, til deras hemort, beskaffenhet, tilverkning, brukbarhet och försälgning* (Stockholm, 1797), 360.

32. Patricia Phillippy: *Painting women. Cosmetics, canvases and early modern culture* (Baltimore, 2006), 6.

33. Martin: *Selling beauty*, kap. 1.

34. Tassie Gwilliam: "Cosmetic poetics. Coloring faces in the eighteenth century" i Veronica Kelly & Dorothea von Mücke (red.): *Body and text in the eighteenth century* (Stanford, 1994); Chico Tita: "The arts of beauty. Women's cosmetics and Pope's ekphrasis" i *Eighteenth-Century Life* 26:1 (2002). T.ex. Olof Dalins dikter från 1730- och 40-tal visar det naturliga som ideal också i Sverige: "Naturens företrädare för konsten" i Olof von Dalin. *Witterhets-Arbeten*, III, 117; "Utdrag af et bref til fru grefwinnan Beata Douglas" i *ibid.*, IV, 129; se även "Tanckar om skiönheten" i *Götheborgs Wecko-Lista*, 1750, nr. 34, forts i nr. 35.

35. Pernilla Rasmussen: *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm, 2010, 169–170, 195–197; Eileen Ribeiro: *Dress and morality* (New York, 1986), 115–116; Clare Haru Crowston, *Fabricating women. The seamstresses of Old regime France, 1675–1791* (Durham & London, 2001), s- 43–47; Beverly Lemire & Giorgio Riello: "East & west. Textiles and fashion in early modern Europe" i *Journal of social history* 41:4 (2008); Brown: "Mode och skönhet", 416–23.

36. Martin: *Selling beauty*, 79.

37. Ibid., 91.
38. Jakob Wallenberg: *Samlade skrifter*, I–III (Stockholm, 1998–2004), vol II, 117. Se även t.ex. ”Till G. af Wetterstedt” i Carl Gustaf af Leopold: *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold* (Stockholm, 2002–2010), II:5, 50 [1812]; ”Rosen och liljan”, i J.M. Stjernstolpe: *Vitterhets-stycken*, I–II (Stockholm, 1827), vol I, 182.
39. *Afton-tids-fördrif i pig-kmmarn* [sic!], (Stockholm, 1781), IV, 113.
40. ”Caffehuset. Divertissement uppfördt på Drottningholm på Hertig Carls födelse-dag den 7 october 1790” i Carl Michael Bellman: *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga* (Stockholm, 1921–2003), IV, 173. Lenngren skrev i ”Vauxhallen”, tryckt i *Stockholms posten* 1796, nr. 292: ”Kinder af safflor och barm af karkas” i Lenngren: *Samlade skrifter*, II, 184; i kommentaren, III, 367–368, diskuteras safflor i rouge. (Karkas: en stomme av ståltråd. Karkaser kunde användas för att skapa stadga åt frisyren liksom åt att lyfta barmen).
41. Kristiina Savin: ”Blyghet. En affekt mellan dygd och odygd” i Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.): *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund 2010) 362–65; Roy Porter: ”Making Faces”, 389.
42. John Gregory: En faders testamente till dina döttrar (Stockholm, 1787), 14. Tassie Gwilliam, ”Cosmetic poetics”, 148, diskuterar rodnadens betydelse i en engelsk kontext, med avstamp i exakt samma citat i det engelska originalet.
43. ”Gummans råd” i Wallin: *Dikter*, I, 339. Ett liknande exempel är ”Strödda anmärkningar” i *Fruentimmers-Tidningar*, 1772, nr. 22, 112.
44. ”Till Lysandra” i *Posten*, 1768, nr. 38, 302. Samma bild fanns i ett nummer av *Stockholms Posten* 1797, som citeras i Brown: *Skönhetsens mask*, 146.
45. Martin: *Selling beauty*, 17.
46. Wallenberg: *Samlade skrifter*, II, 116.
47. ”Om toaletten” i *Fahlu weckoblad* 14:17 (1798), 65.
48. ”Om förställning” i *Stockholms posten*, 1790, nr. 14; ”Til min frack” i *Stockholms posten*, 1790, nr. 29; ”Om förställning och dess slägt” i *Stockholms posten*, 1794, nr. 250; ”Läran om förställning, jämförd med en sund moral” i *Extra posten*, 1794, nr. 279. Se även ”Hvad är den så kallade belefvenheten, i och för sig sjelf?” i *Trompeten*, 1812, nr. 58–59, 230–231; ”Munterhet, belefvenhet, god ton och dermed beslägtade begrepp” i *Stockholms posten*, 1814, nr. 232.
49. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, kap. 5–6; För ett liknande resonemang, rörande stil och mode i det tidigmoderna England, se Amanda Bailey: ”’Monstrous manner’. Style and the early modern theater” i *Criticism* 43:3 (2001), 265.
50. Amanda Vickery: ”Mutton dressed as lamb? Fashioning age in Georgian England” i *Journal of British studies* 52:4 (2013).
51. ”Toaletten” i Lenngren: *Samlade skrifter*, II, 192–193, tryckt i *Stockholms posten*, 1797, nr. 256. ”Hektik”, *SAOB*, spalt H637: sjukdomstillstånd med feber och avmagring och hög rodnad, vanligen handlade det om tuberkulos; i allmänt tal liktydigt med lungсот. ”Vapeurer” avser dunster; ordet anspelar på den retlighet som ansågs följa av äldre damers vapörer, och ”Cobeber”, kobeba, användes som medicin mot yrsel, förkylningar, m.m, se ibid., III, 376.
52. ”Piqueniquen” i Wallin: *Dikter*, I, 21. Se även ”Den gamla coquetten” i Stjernstolpe: *Vitterhets-stycken*, 96–97.
53. ”Giftermål” i *Trompeten* 1812, nr. 105, 112. Se även ”Betraktelse öfwer människors olikhet” i *Fahlu weckoblad*, vol. 16, 1800, nr. 44.
54. Vickery: ”Mutton dressed as lamb”, 859–860.

55. *Den svenske spectator*, 1779, vol. 2:5, 34. Damon var ett vanligt namn i tidens pastoraler och anspelar på en vacker yngling. Tidens maner att läspa framgår t.ex. i *Fredmans epistlar*. Där är det fröknar på bal respektive sprätthöken Jergen Puckel som läspar, Carl Larsson & Magdalena Hellquist: *Dikter av Carl Michael Bellman. Tredje delen. Fredmans epistlar. Ordbok utarbetad av Carl Larsson och Magdalena Hellquist* (Lund, 1967), 10, 135.

56. Adolf Fredrik Ristell: *Visit-timman, Komedi i en akt. Imitation efter franska pjecen le Cercle. Första gången uppförd wid Kongl. Dramatiska Teaterns öppnande d. 2 Juni 1787* (Stockholm och Uppsala, 1820), 5–6. Smink och röda klackar 3; Se även Carl Israel Hallman: *Donnerpamp. Comedie uti en act, blandad med sång samt intermede* (Stockholm, 1782), 17; Niklas Joachim af Wetterstedt: *Conversations-ordboken den mindre på prosa och vers* (Stockholm, 1822), s.181.

57. Runefelt: *Att hasta mot undergången*, 127–137.

58. Jones: *Gender and the formation of taste*, 2.

59. Phillippy: *Painting women*, 137.

60. *Ibid.*, 104.

61. Anu Korhonen: "To see and to be seen. Beauty in the early modern London street" i *Journal of early modern history* 12 (2008); Chico Tita: "The Arts of beauty", 6–7.

62. Se även Runge: "Beauty and gallantry", 59.

63. [Ett brev från en sprätt som kallar sig Philosophe à la Mode] i *Stockholms Posten*, 1780, nr. 49.

64. "Til Saldina" i *Fahlu weckoblad* 1:47 (1787).

65. "Till Fru Grefvinnan Rålamb, vid sommars slut, 1819" i af Leopold: *Samlade skrifter*, I:2.1, 535. Rålamb, född von Düben 1769, var en av hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas hovfröknar tills hon 1794 gifte sig med Claes Rålamb.

Abstract

Enhanced truth. Beauty, face-painting and social order, 1720–1820, by Leif Runefelt, Professor in History of ideas, School of historical and contemporary studies, Södertörn University.

In this article on the critique of face painting in Sweden during the 18th and early 19th century, I argue that face painting was a part of the visualization of a gendered social order. I conceive the critique and the growing emphasis on women's natural ability to please men as a consequence of the growth of sociability. A main point is that the explicit critique of face painting in printed texts such as Swedish journals, stage plays and essays on behaviour and morals was based on its implicit acceptance, as long as it was contained to younger women of the middling sorts, as well as within the dominant ideal of beauty, the Petrarchan tradition of red and white.

I also claim that the ideal of the natural within the critique may seem paradoxical to a modern reader, since it demanded a substantial amount of dissimulating work. Natural beauty was the consequence of an ongoing work on behalf of the urban woman, an effort that separated her from the crude nature of the lower elements of society. Face painting stood in a complex relation with a double physiognomy, which explained two different truths: the widespread conception that the face was the window of the soul, and the likewise widespread idea that the hierarchic order of society

was legible in the faces and appearances of its different members. Within the ideal of natural beauty, face painting thus became a tool for disciplining young women. The new, more heterogenic social life created possibilities for women to take on public roles, which lead to an increased wish to discipline them and emphasize their subordinate and complementary position through a strengthened rhetoric of natural beauty.

Keywords: Beauty, face-painting, cosmetics, women, eighteenth century.